

MUNTAHAB AT-TEVARİH VE 19. YÜZYIL TÜRKİSTAN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ*

Hüseyin ŞEN**

Öz

Aslen Doğu Türkistanlı ve Hocalar sülalesinden olan Hakimhan Töre'nin Farsça kaleme aldığı Muntahab At-Tevarih; Hokand Hanları Ömer Han (1809-1821) ve Muhammed Ali Han (1822-1842) ile Buhara Emirleri Haydar (1800-1825) ve Nasrullah (1827-1860) dönemleri için önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 19. yüzyıl Türkistan Hanlıkları için ana kaynak olan eser 2010 yılında Özbek Türkçesine tercüme edilmiş, ülkemizde ise yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan Hanlıkları için büyük önem taşımasına rağmen eserde Hz. Adem'den başlayarak kendi dönemine kadar kaynaklardan yararlanarak kaleme alınmış kısa bir İslam tarihi anlatılmaktadır. Hakimhan Töre, Alim ve Ömer Hanların yeğeni olarak sarayda bizzat şahit olduğu olaylara ve Rusya'ya sürgün edilmesi sebebiyle orada gördüklerine yer vermesi Muntahab At-Tevarih'e ayrı bir değer katmıştır. Dönemine dair verdiği çoğu bilgilerin çağdaş kaynaklarda bulunmaması nedeniyle kendisinden sonra yazılan bazı eserlere kaynaklık yapmıştır.

Anahtar kelimeler: Muhammed Hakimhan Töre, Muntahab At-Tevarih, Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği.

Muntahab At-Tevarih And Its Importance For The 19th Century Turkestan History

Abstract

Muntahab At-Tevarih, written in Persian by Hakimhan Töre who is originally from Eastern Turkestan and the Hodjas lineage, comprises important information for the eras of Khoqand Khans of Ömer Khan (1809-1821) and Muhammed Ali Khan (1822-1842); and Buhara Emirs of Haydar (1800-1825) and Nasrullah (1827-1860). The book has been a main source for the Turkestan Khanates of 19th century and translated Uzbek Turkish on 2010; it is recently

* Bu makale 10-12 Mayıs 2018 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Kültür Merkezi'nde düzenlenen V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

started to be used in our country. Although it is important for the Turkestan Khanates, in the book a short history of Islam is told from Prophet Adem to the writer's period by using the sources. Hakimhan Töre, was a witness in the palace in person as Alim ve Ömer Khans' nephew and his eyewitness for the events during his exile in Russia, makes Muntahab At-Tevarih more valuable. The book has been a source for some works written after itself due to most of information of the period in it is not given other sources of its time.

Keywords: Muhammed Hakimhan Töre, Muntahab At-Tevarih, Khoqand Khanete, Bukhara Emirate.

Hakimhan Töre'nin Hayatı

19. yüzyıl Türkistan hanlıklarının siyasi ve kültürel tarihleri açısından önemli bir kaynak olan Muntahab At-Tevarih'in yazarı Muhammed Hakimhan Töre 1802-1803 yıllarında Hokand'da dünyaya geldi.¹ Hakimhan'ın babası Masumhan Töre, annesi Aftab Ayım'dır. Hakimhan baba tarafından Doğu Türkistanlı meşhur Hocalar sülalesine mensuptur.² Annesi Hokand Hanı Narbuta Bey (1763-1798)'in kızı, Alim Han (1798-1809) ve Ömer Han (1809-1821)'in kız kardeşidir. Hakimhan, Ömer Han'ın en büyük oğlu ve Hokand Hanlığı'nın en parlak döneminin hükümdarı Muhammed Ali Han (1822-1842) ile birlikte eğitim gördü ve onunla kardeşlik derecesinde bir yakınlık tesis etti. Hakimhan'ın ailesi devlet idaresinde yetkili ve etkili idi. Nitekim dedesi Hakim Töre devlet ileri gelenlerinin yardımına başvurduğu devrinin önemli şahsiyetlerindendi. Buhara Emirliği'yle Kırk ve Yüz boylarının hâkim olduğu Öretepe (Ura Tübe) arasında anlaşmazlıklar Hakim Töre'nin teşebbüsleriyle çözüldü. Hakimhan'ın babası Masumhan da Alim Han döneminde günümüz Tacikistan sınırları içerisinde bulunan İsfara'ya vali olarak atandı, ilerleyen yıllarda da Hokand Hanlığı'nda Şeyhülislamlık vazifesini yerine getirdi. Kaynakların belirttiğine göre Hokand Hanlığı'nda Alim ve Ömer Hanlar döneminde devlet işlerinde Masumhan hayli etkili bir konumdaydı.³ Hatta Alim Han, Tura Kurgan ve Çust seferine çıktığında yerine vekil olarak kardeşi Ömer ile beraber Masumhan'ı bıraktı.⁴

Hakimhan, babası ve dedesi gibi Hokand Hanlığı'nda önemli vazifeler üstlendi. Muhammed Ali Han tarafından Fergana Vadisi'nde bulunan Tura Kurgan ve Namangan vilayetlerine vali olarak atandı. Hakimhan burada halkın barış ve sükûn içerisinde yaşaması için elinden gelen çabayı gösterdi.⁵ Tür-

¹ Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevarih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev, Şadman Vahidov, Yengi Asır Evlodi, Taşkent 2010, s. 7; Bilal Çelik, "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortadoğu Seyehati", *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s. 229.

² Hocalar sülalesi için bkz. Coşkun Kumru, "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge*, Cilt: 5, Sayı: 14, Ankara 2017, s. 1249-1267; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; Coşkun Kumru, *Muhammed Sâdık Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2016.

³ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 7; Şadman Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnasivlik (Genezisi, Funtsiyalleri, Namayanları)*, Akademnashr, Taşkent 2010, s. 164-165.

⁴ *Muntahab At-Tevarih*, s. 276.

⁵ *Muntahab At-Tevarih*, s. 462.

kistan Hanlıkları üzerine çalışmalar yapan Özbek tarihçi Şadman Vahidov aslında bu atamanın Töre ailesinin gücünü kırmak ve tahta çıkmasında etkili olan babası Masumhan ile Hakimhan'ın merkezden uzaklaştırılması için yapılmış bir hamle olarak değerlendirmiştir.⁶ Nitekim Muhammed Ali Han daha Hakimhan vali olarak görev yaparken babası Masumhan'ın hacca gitmesini emrederek onu bir nevi sürgün etti. Akabinde hac yolculuğuna çıkan Masumhan Hanlık sınırlarından çıktıktan sonra Hakimhan'ı da görevden alarak yerine Ernazar Divanbek'i⁷ atadı. Bu yaşananları Hakimhan şöyle anlatır:

“Ernazar Sirderya'ı geçip Tura Kurgana geldi ve bana adamlarını gönderip Muhammed Ali Han'ın kararını bildirdi. O anda emrinde iyi teçhizatlı dört bin asker vardı. Bu haberi duyan emrindekiler Muhammed Ali Han'a karşı mücadele etmeyi önerdiler. Ernazar'ı da esir almayı, gemileri nehrin kendi tarafına çekmeyi ve Muhammed Ali Han'ın amcası Alim Han'ın Atalık Han adıyla bilinen oğlu İbrahim Han'ı tahta geçirilmesini dile getirdiler. Teklifleri: 'ben kimseye kötülük yapmadım, yapmayacağım da kendi yolumda doğrudum. Kim eğri (kötü) olursa Cenab-ı Hak cezasını verir. Ben kendi hayatım, huzurum için bütün dünyayı kötü duruma düşürmem ve bunu da kendime yakıştıramam' diyerek reddettim, Ernazar'a yönetimi teslim ettikten sonra kırk askerle Hokand şehrine doğru yola çıktık.”⁸

Yaşananlardan haberdar olan Muhammed Ali Han, Hakimhan'ın dört bin askeri olmasına rağmen valiliği sorun çıkartmadan Ernazar'a teslim etmesine şaşırды ve kırk askeri Hakimhan'ı karşılamak için görevlendirdi, kendisinin Nevbahar denilen bağa götürmelerini emretti. Ertesi sabah Hakimhan'ın kaldığı yer iki yüz asker tarafından çevrildi. Bu durum yani ev hapsi dört ay devam etti.⁹

Hakimhan'ın ev hapsinde tutulduğu her günü endişe içerisinde geçti. Muhammed Ali Han'ın kararı her an değişebilirdi. Evin etrafını saran 200 asker Hakimhan'ın her adımını izliyordu. Baskı altında ve ölüm korkusuyla dört ay yaşadıkdan sonra Muhammed Ali Han, Hakimhan'ın hacca gitmesi için izin

⁶ Şadman Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 167; Muhammed Bilal Çelik bu sürgünün Hoca ailesinin Muhammed Ali Han'ı tahta çıkartırken kullandığı nüfusu onu tahttan indirmek için de kullanabileceklerinden korkulduğu için gerçekleştirildiğini belirtir. M. Bilal Çelik, “a.g.m.”, s. 229. Andjum At-Tevarih'te Muhammed Ali Han tahta geçtiğinde Hoknad'da çıkan bir isyana Muhammed Hakimhan Töre'nin de karıştığı, akrabalık bağından dolayı öldürülmeyerek sürgün edildiği anlatılır. Hudayarhanzade, *Andjum at-Tavarih (Zvezda Istorii)*, Çev. ve izahlar müellifi: Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011, s. 157. Kanaatimizce Muhammed Ali Han'ın bu uygulaması sadece Töre ailesine karşı değildir. İktidarı ele aldıktan sonra Muhammed Ali Han devlet görevlilerinde bazı değişiklikler yapmış üst düzey bürokrasinin bir kısmını sürgün etmiş, bir kısmını da öldürmüştür.

⁷ Hanlıkta genellikle mali işlerle ilgilenen birime verilen isimdir. Bu makamda bulunanlar hazinenin gelir ve giderlerine nezaret ederlerdi. Mairambek Tagiev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 94.

⁸ *Muntahab At-Tevarih*, s. 467-468; Hakimhan olayı bu şekilde anlatırken Andjum At-Tevarih'te Atalık Han'ın isyan etmesinde Hakimhan'ın etkisi olduğu dile getirilir. *Andjum at-Tavarih*, s. 157. Yukarıda anlatılan durum Hoca ailesinin devlet merkezindeki gücü ve etkisini gösteren güzel bir örnektir.

⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 468.

verdiğini ve hemen yola çıkması gerektiğini belirtti. Şehirde çıktuktan sonra Hakimhan'a, Tengrikul Şığavul,¹⁰ Azımbay Dadhah¹¹ ile birlikte kendisi gibi sürgüne gönderilen Fazılбек de katıldı, onlara 200 asker nezaret etti.¹²

Kafile nehirden geçerek Şahidan denilen yere geldiğinde Muhammed Yusuf yanlarına gelerek Muhammed Ali Han'ın Hakimhan'a Türkistan'a kadar eşlik etmesini emrettiğini bildirdi. Ertesi gün hareket ederek Taşkent'e ulaştılar. Taşkent valisi Hakimhan'a seyahat sırasında ihtiyaç duyacağı her şeyi temin etti. Ardından kafile Aras Nehri'ne (Çimkent'ten Sırderya'ya akan nehir) doğru yol aldı. Yolda Hakimhan, Muhammed Yusuf'un da sürgüne gönderildiğini öğrendi. Kafile bugün Kazakistan sınırları içerisindeki Türkistan şehrine ulaştıktan sonra Hakimhan'ın Rusya'ya sürgün edildiği, Fazılбек ve Muhammed Yusuf'un ise Harezm'e gidecekleri söylendi, fakat bu ikili idam edildi. Hakimhan ticaret kervanıyla birlikte Rusya'ya doğru yola çıktı. Hakandlı yüz asker Hakimhan'a Çu (günümüzde Kazakistan'da) şehrine kadar eşlik etti ve ondan sonra Taşkent'e geri döndü.¹³

Hakimhan babasının ve kendisinin Hanlıktan sürgün edilmelerini kendilerinin devletteki itibarlarını ve mevkiilerini çekemeyenlerin sebep olduklarını söyler ve bu tip girişimlerin Alim Han ve Ömer Han dönemlerinde de gerçekleştirildiğini fakat muvaffakiyetle sonuçlanmadığını ama Muhammed Ali Han döneminde ise bu emellerine ulaştıklarını belirtir.¹⁴

Hakimhan sürgün yolculuğuna Çu şehrinden ticaret kervanıyla yola çıkarak başladı ve Batı Sibirya Genel Valiliği'ne bağlı Semipalatnisk'e ulaştı. Bu şehir Türkistan'la ticarete önemli bir mevki idi. Hakimhan bu şehirde Batı Sibirya Valisi P.M. Kaptseviçle (1772-1840) buluştu. Vali, Hakimhan'ın geldiğini Rus Çarı I. Aleksandır'a (1801-1825) bildirdi. Çar da validen Hakimhan'ın yanına göndermesini istedi fakat Hakimhan seyahatinde böyle bir plan olmadığını belirterek bu teklifi reddetti. Vali, Hakimhan teklifi kabul etmeyince pasaportuna el koyup onu Omsk¹⁵ şehrine gönderdi. Omsk şehrinde pasaportunu almayı başaran Hakimhan buradan ayrılarak İbrit'e¹⁶ uğrayıp

¹⁰ Şığavul, Hokand Hanlığı'nda elçileri karşılamak ve han ile görüşmelerini ayarlamakla yükümlü görevlidir. Mairambek Tagiev, *a.g.t.*, s. 93; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 183.

¹¹ Dadhah, Hokand Hanlığı'nda orta rütbede onursal bir unvandır. T.K. Beisemiev, *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, Routledge, London and Newtorke 2003, s. 18, dipnot 9; Aynı Müellif, *Kokandskaya İstoriagrafiya*, Almatı: TOO (Print-S) 2009, s. 26. Dadhah'ın görevi hükümdara arz ve istekleri iletip ve hükümdarın cevabını muhataplarına ulaştırmaktır. Ş. Vahidov, "Kukan Hanlığı Unvan va Mansaplar", *Şark Ulduzı*, S. 3-5, 1995, s. 220; Mirza Alim Mahdum Hoca, *Tarih-i Türkistan*, Neş. Ş. Vadidov-R. Halikova, Yengiasır Avladı, Taşkent 2009, s. 236.

¹² *Muntahab At-Tevarih*, s. 470- 473. Ayrıca ev hapsinde yaşadığı olaylar eserinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. *Muntahab At-Tevarih*, s. 466-472.

¹³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 473-476. Muhtemelen Hokand topraklarını terk ettiğinden emin olmak amacıyla askerler Hakimhan'a Çu şehrine kadar eşlik etmişlerdir.

¹⁴ *Muntahab At-Tevarih*, s. 492-505.

¹⁵ Bugün Kazakistan'ın kuzeyinde bulunan Omsk şehri İrtiş ile Orn nehirlerinin birleştiği yerde 1716 yılında kurulmuştur. 1782 yılında ise şehir statüsünü elde etmiştir.

¹⁶ Nitsa nehrinin kenarında yer alan şehir 1631'de kurulmuş, 1775 yılında ise şehir statüsünü kazanmıştır.

oradan Orenburg'a geçti. Orenburg Valisi Hakimhan'ın pasaportuna el koyarak kendisini Çar'a göndereceğini söyledi. Bu sırada I. Aleksandır Sibirya'ya seyahat ederken bu şehre uğradı. Çar'ın isteğiyle Hakimhan gece yarısı yatağından kaldırılıp huzuruna getirildi. Hakimhan odaya girdiğinde Çar kendisini ayakta karşıladı ve onu yanına oturttu. Görüşme esnasında mecliste Cengiz Han neslinden iki Kazak Hanı da bulunmaktaydı. Bir müddet sonra Kazak hanları meclisi terk etti. Hakimhan'la Çar I. Aleksandır ise uzun süre Türkistan hakkında sohbet etti. Ertesi gün Çar şehirdeki hapishaneyi ziyaret ettiği sırada Hakimhan'ı kalabalığın arasında fark etti ve onu yanına alarak hapishaneyi teftiş etti. Teftişin ardından Hakimhan'ı yanında götürerek beraber yemek yediler. Çar Hakimhan'ın eğitim ve bilgisinden çok etkilendi beraberinde başkentte götürmek istedi fakat Hakimhan bunu reddetti. Bunun üzerine Hakimhan'a Çar kendi elmas yüzüğüyle birlikte üç yüz altın ve mühürlediği "*Hakimhan Rusya'nın hangi iline, şehrine gelirse hürmet edilsin*" yazılı bir mektup verdi.¹⁷

Hakimhan, Çar'ın mektubunu aldıktan sonra Orenburg'dan Astarhan'a doğru yola çıktı. On altı gün süren gemi yolculuğunun ardından Astarhan'a geldi. Hakimhan burada hacdan dönmekte olan Şeyhülislam Muminhan ve kendisinin sürgün edilmesine sebep olan Yusuf Pervaneci¹⁸ ile karşılaştı. Yusuf Pervaneci utanarak yanına geldi ve ağlaya ağlaya tövbe ettiğini ve pişmanlığını belirterek onun halini hatırlı sordu. Hakimhan ise yaptıklarını yüzüne vurmadan onlarla sohbet etti.¹⁹ Ayrıca burada sürgünde bulunan Çerkez Prensi Melik Kasım ile tanıştı. Melik Kasım'ın memleketine dönmek için kendisinden yardım istemesi sonucunda Çar'dan aldığı özel mektubu kullanan Hakimhan, Melik Kasım için izin yazısını aldı. Bu durum Hakimhan'ın Çar nezdindeki ne denli büyük bir itibara sahip olduğunun önemli bir göstergesidir.²⁰ Hakimhan seyahati sırasında yolu üzerindeki şehirlerden birinde valinin kızının kendisine musallat olması nedeniyle hapse atıldı. Çerkez Prensi Melik Kasım da hapishaneyi basarak Hakimhan'ı kurtardı.²¹ Yolculuğuna devam eden Hakimhan, Mazandaran, Kafkaz geçerek Sinop'a ulaştı.²² Ardından Kayseri, Latakiye üzerinden Şam'a geldi.²³ Sina Çölü'nü geçerek İsmailiye şehri üzerinden Kahire'ye ulaştı.²⁴ 1827 yılında Kahire'ye gelen Hakimhan burada

¹⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 492-517.

¹⁸ Hanın en yakın görevlilerinden birisidir. Görevi hana ulaştırılan mektup ve şikayetlerin cevaplarını en kısa sürede muhataplarına ulaştırmaktır. Ş. Vahidov, "a.g.m.", s. 220; Mirza Alim Mahdum Hoca, *a.g.e.*, s. 237. Mevki olarak Koşbeğinden sonraki yüksek makamdır. T.K. Beisemiev, *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, s. 20, dipnot 21.

¹⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 518-520.

²⁰ *Muntahab At-Tevarih*, s. 520-522.

²¹ Muhammed Halimhan'ın valinin kızıyla konuşmaları suçlanması ve kurtuluşu için bkz. *Muntahab At-Tevarih*, s. 526-534.

²² Muhammed Hakimhan Sinop'a değil İstanbul'a gitmek istemiş, fakat Sultan II. Mahmut'un Yenicheri Ocağı'nı lağvetmesi ve bir günde yetmiş bin kişiyi öldürmesinden dolayı İstanbul'un güvenli olmadığını düşünerek Sinop'a geçmiştir. *Muntahab At-Tevarih*, s. 535-536.

²³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 536-540.

²⁴ Yolculuğu ve gördükleri hakkında bkz. *Muntahab At-Tevarih*, s. 543-546.

dedesi Hakim Töre'nin hizmetinde bulunan Kâşif Efendi'yle karşılaştı. Kâşif Efendi hac için bu topraklara gelmiş, hac vazifesinden sonra Türkistan'a dönemeyerek Osmanlı'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın emrine girmiş ve onun vezirliğine kadar yükselmişti.²⁵ Kahire'de kısa bir süre kalan Hakimhan, Süveyş Kanalı'ndan bir gemiye binerek Cidde üzerinden Mekke'ye ulaştı. 1828 yılında hac vazifesini yerine getirerek tekrar Cidde üzerinden Mısır'a döndü.²⁶

Mısır'da kaldığı sürede Mehmet Ali Paşa Hakimhan'ın şehirde olduğunu öğrenince kendisiyle dört saatlik bir görüşme yaptı. Mehmet Ali Paşa görüşme esnasında Hakimhan'dan kendisiyle birlikte İskenderiye'ye gelip hizmetine girmesini istedi ve Hakimhan'a üç yüz altın hediye etti. Bir süre sonra kırk kişinin Avrupa'ya eğitim amaçlı gönderileceğini öğrenen Hakimhan eğitim için Avrupa'ya gitmek üzere başvuru yaptı, başvurusu kabul gördü. Fakat şehrin çarşısında dolaşırken rastladığı iki Hokandlıya memleketinin durumunu sordu. Onlar Hokand Hanı Muhammed Ali'nin üvey annesiyle evlendiğini, Hakimhan'ın akrabası Cihangir Hoca'nın Kaşgar'da hâkimiyet tesis ettiğini söylediler. Bu haberler üzerine Hakimhan Muhammed Ali Han'ın kendisini sürgün ettiği için Hokand'a gidemeyeceğini, fakat Cihangir Hoca'nın yanına gidebileceğini düşündü.²⁷ Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayarak Gazze üzerinden Kudüs'e ulaştı. Buradan da Kenan üzerinden Şam'a geçti.²⁸

Muhammed Hakimhan Şam'da hayatının en güzel günlerini geçirdiğini beyan etmiştir. Burada yeni dostlar edindi. Şam Valisi Şerif Muhammed Salih ile görüşmelerde bulundu. Şam Valisi'nin kendisinden Bağdat Valisi Hasan'a bir mektup götürmesini istemesi üzerine Bağdat'a gitti.²⁹

Hakimhan Bağdat Valisi'ne mektubu verdikten ve görüşmeler yaptıktan sonra Bağdat Valisi'nden İran'a bağlı Senendec (bugün ki Kirmanşah'ın kuzeyinde bir şehir) Valisi'ne verilmek üzere bir mektup aldı ve Senendec şehrine hareket etti.³⁰

Senendec şehrine ulaştıncaya Vali Hüsrev ile görüşen ve kendisine mektubu teslim eden Hakimhan, buradan resmi bir heyetle Tarhan'a doğru yola çıktı. Tarhan'a ulaştığında ilk olarak Buhara Emirzadesi olarak bahsettiği Buhara Emiri Şah Murad'ın (1785-1800) oğlu Din Nasır'ın oğluyla³¹ ardından da Feth Ali Şah Kaçar ile görüştü.³²

²⁵ *Muntahab At-Tevarih*, s. 547.

²⁶ *Muntahab At-Tevarih*, s. 550-561.

²⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 562-564. Muhammed Hakimhan'ın karşılaştığı iki Hokandlı kendisini kıyafetleri ve konuşmasından dolayı Osmanlı vatandaşı birisi sanmışlardı. Sohbetleri esnasında Hanlarının kim olduğunu sorduğunda ise kendisine Muhammed Ali Han "Kafir" cevabını verdiler. Neden kafir olarak nitelediklerini sorması üzerine onlar Muhammed Ali Han'ın annesiyle evlendiğini bunun için "Kafir" olarak nitelediklerini söylediler. *Muntahab At-Tevarih*, s. 564-566.

²⁸ *Muntahab At-Tevarih*, s. 580-583.

²⁹ *Muntahab At-Tevarih*, s. 586.

³⁰ *Muntahab At-Tevarih*, s. 591-592.

³¹ Emirzade Şah Murad'ın Kalmuk eşinden dünyaya gelmiş Din Nasır'ın oğludur. Din Nasır babası Şah Murad hayatta iken Merv Valiliği yapmış, 1800 yılında Emir Haydar tahta geçince korkarak İran'a sığınmıştır. 1818'de Meşed'e gelmiş, 1829'da ise İstanbul'a gitmiştir. M. Bilal Çelik, "a.g.m.", s. 238, dipnot 64.

³² *Muntahab At-Tevarih*, s. 611-612.

Feth Ali Şah Kaçar'la görüştüktan sonra yolculuk hazırlıkları için izin isteyen Hakimhan'a Şah tarafından yüz altın verildi. Buradan bir kafıleye ayrıldıktan sonra Meşed'e ulaştı. Burada Hokand'da tanıştığı tüccar Muhammed Hasan ile görüştü. Meşed'den bir ticaret kervanıyla Türkistan'a yola çıktı, kervan Meymene üzerinden Belh yoluyla Buhara'ya ulaştı.³³

1828-1829 yıllarında Buhara'ya dönen Hakimhan, Buhara Emiri Nasrullah ile sarayında görüştü ve oradan Öretepe'ye geldi. Bu sırada Buhara Emiri, Nasrullah Hakimhan'a kendi hizmetine girmesini teklif etti, fakat Hakimhan bunu kabul etmek istemedi.³⁴ Buhara Emiri'nin baskısından kurtulan Hakimhan Karşı'ya, oradan ise Şehr-i Sabz'e geçti ve şehirde bulunan Afgan Emiri Dost Muhammed (1836-1863) ile dostluk tesis etti. Hatta Emir Dost Muhammed Afganistan'da kendi tahtını tekrar ele geçirip İngilizlere karşı mücadele ettiği dönemlerde Hakimhan ile mektuplaştı.³⁵ Kendi eseri başta olmak üzere diğer kaynaklar ışığında Hakimhan'ın hayat hikayesine dair yukarıda anlattıklarımız dışında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hakimhan'ın nerede ne zaman ne şekilde vefat ettiği belli değildir.

Muntahab At-Tevarih

Hakimhan'ın Tacikçe de denilen modern dönem Türkistan Farsçası'yla kaleme aldığı Muntahab At-Tevarih 1843 yılında bugün Özbekistan'da bulunan Şehr-i Sebz'de yazılmıştır. Ana nüshadan anlaşıldığına göre Muntahab At-Tevarih aynı yıl 10 adet çoğaltılmıştır. Eserin Çağatay Türkçesi'ne ne zaman ve kim tarafından çevrildiği bilinmeyen bir nüshası da mevcuttur. Özbek alim Enver Huşut'un bildirdiğine göre Çağatayca tercümede olaylar ve tarihlerde yanlışlıklar vardır. Eserin ismi muahhar olmayıp bizzat müellif tarafından verilmiştir. Muntahab At-Tevarih, İslam tarih yazım geleneğine uygun olarak dünya tarihi şeklinde kaleme alınmıştır.³⁶

1. Bölüm: Peygamberler Tarihi
2. Bölüm: Kadim İnan Hanedanları
 1. Kısım: Pişdadiler
 2. Kısım: Keyaniler
 3. Kısım: Eşkaniler
 4. Kısım: Sasaniler
3. Bölüm: Çin ve Avrupa Hükümdarları
4. Bölüm: İlk Halifeler Devletleri
 1. Kısım: Hulefa-yi Raşidin
 2. Kısım: Emeviler

³³ Muntahab At-Tevarih, s. 613-625.

³⁴ Buhara Emiri Nasrullah Hakimhan'ı kendi hizmetine almak için cübbesini ve atını ona göndermiştir. Ayrıca her gün üç defa yanına gelmesini emretmiştir. Baskılara dayanamayan Hakimhan sonunda bu işi kabul etmiş ve şu beyitleri eserine işlemiştir:

Danalar demişler ki akıllı insan aşağıdaki üç işi yapmaz: birincisi sultanlara hizmet etmek, ikincisi zehiri denemek amacıyla tadına bakmak, üçüncüsü kadınların sözünü dinleyip sırları söylemek. Muntahab At-Tevarih, s. 17-18.

³⁵ Muntahab At-Tevarih, s. 156, 623-626.

³⁶ Muntahab At-Tevarih, s. 4.

3. Kısım: Abbasiler
5. Bölüm: Çeşitli İslam Hanedanları
 1. Seffariler,
 2. Saman Oğulları Sülalesi,
 3. Büveyhiler (Buyiler),
 4. Gazneliler,
 5. Selçuklular,
 6. Harezmsahlar,
 7. Cengiz ve Cengiziler Hanedanı,
 8. Timurlular ve Babürler,
 9. Şibaniler,
 10. Astarhaniler,
 11. Mangıtlar Sülalesi,
 12. Mingler Tayifesi.

Eserin ana muhtevasını Buhara Emirliği'ni yöneten Mangıt sülalesi (1785-1920) ve Hokand Hanlığı'nın hanedan ailesi olan Ming Boyu (1709-1876) oluşturmaktadır. Bu açıdan eser Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı için önemli bir ana kaynak olma özelliğine sahiptir. Müellif, Hokand Hanlığı hakkında Abdurrahim Bey (1721-1733)'den Şir Ali Han (1842-1845)'a kadar olan hükümdarlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Buhara Emirliği ile alakalı ise Rahim Han (1756-1758)'dan başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın saltanatının son dönemine kadar ki olayları anlatmıştır.³⁷

Hakimhan, Muntahab At-Tevarih'i neden yazdığını şu şekilde açıklamıştır:

“Astarhaniler Hanedanı'nın sona ermesiyle iki hanedan ortaya çıkmıştır. Birisi Buhara'yı yöneten Mangıtlar, diğeri Hokand'ı yöneten Mingler ile Hokand ve Buhara hanlıklarının tarihlerini yakından ilgilendiren Yüz (Öretepe şehrinde) ve Keneges (Kitap ve Şehr-i Sebz şehirlerinde) boyları vardır. Eser bu devlet ve boyların tarihini ortaya koymak için yazılmıştır.”³⁸

Muntahab At-Tevarih'in önsözünden anlaşıldığına göre eser yazıldığında on adet çoğaltılsa da günümüze 12 el yazma nüshası ulaşmıştır. Bu nüshalar Tacikistan, Rusya ve Özbekistan'da bulunmaktadır.³⁹ Eser bugüne kadar üç kez neşredilmiştir. İlk olarak 1984 yılında eserin Şehr-i Sebz'de Muhammed Emin tarafından istinsah edilen nüshası Ahrar Muhtarov tarafından faksimile neşri yapılmıştır.⁴⁰ İkinci neşir Japonya'da yapılmış olup birinci cilt 2009, ikinci cilt 2006 yılında basılmıştır.⁴¹ Üçüncüsü ise Özbek Türkçesi tercümesi

³⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 4-5; Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı kısımlarının başlıkları için bkz. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 159-163.

³⁸ *Muntahab At-Tevarih*, s. 19.

³⁹ Eserin yazma nüshaları için bkz. T.K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriyografıya*, s. 107-109; Hakimhan Töre, *Muntahab At-Tevarih*, s. 4-5. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik* isimli çalışmasında eserin 11 nüshasının bulunduğunu belirtir. Ş. Vahidov, *Kukan Hanlığında Tarihnavislik*, s. 158.

⁴⁰ *Muntahab At-Tevarih*, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C: I, Duşanbe: Izd-vo “Danish”, 1983, 1985.

⁴¹ Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. II, Ed. Yayoi Kawahara & Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo

olup Taşkent'te 2010 yılında basılmıştır.⁴² Muntahab At Tevarih'in Senkt Petersburg nüshasında ek bölüm de mevcuttur. Ek bölümün Hakimhan tarafından 1844 yılının sonu 1845 yılının başlarında yazıldığı düşünülmektedir ve hem Şir Ali Han (1842-1845) devri hem de Hüdayar Han (1844-1858)'in tahta geçmesiyle alakalı bilgiler verilmiştir.⁴³

Muntahab At-Tevarih'in nüshalarını inceleyen Enver Hürşüt, eserin tarihi ve edebi kaynak olarak önemini vurgulamış, hatıra türünün güzel bir örneği olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kaynaklarını tespit eden Enver Hürşit, Hakimhan'ın eserinin Mangıtlar bölümünü yazarken Ahund Molla Muhammed Vefa b. Muhammed Zahir Kerminegi'nin "Tuhfetu'l Hani"⁴⁴ ve Muhammed Şerif b. Muhammed Naki'nin "Tâcu't Tevârih" gibi eserlerden yararlandığını tespit etmiştir.⁴⁵ Bunun dışında müellif o dönemin hadiselerinin tanıklarından elde ettiği bilgileri de eserinde kullanmıştır. Ming Sülalesi yani Hokand Hanlığı hakkında anlatılanlar çok önem arz etmektedir. Dönemin olaylarının şahidi olması açısından Hokand tarih yazım geleneğinde orijinalliyiyle bilinmektedir. Eser, kendisinden sonra Avaz Muhammed Attar ibn Mulla Sufi Muhammed Attar Hokandi tarafından Farsça yazılan ve 1876-1878 yılında tamamlanan Tarih-i Cihannumai'ye kaynaklık etmiştir. Avaz Muhammed Attar, Tarih-i Cihannumai'de Muntahab At-Tevarih'i kaynak olarak kullanması hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

"...ben fakir bir gün attalar çarşısında işsizlikten birkaç koku, wır zıvır satıyordum. O zamanlar Farsça el yazmaları kopyalamakla meşguldüm. Kitapları süsleme ve kopyalama yaparken elimize 'Muntahab At-Tevarih' isimli bir eser geçti ve bu eseri de kopyalamaya başladık. Biz bu eserin bazı yerlerinde eksiklikler gördük. Bu eksikliklerden dolayı arkadaşlarımdan tarih kitaplarını bana vermelerini istedim. Allah'ın izniyle biz o kitabı düzene soktuk."

Aynı yazara ait olan ve Tarih-i Cihannumai'nin ikinci cildinin genişletilmiş hali olan Türkistan hanlıklarının tarihinin anlatıldığı *Tuhfât'ut Tevârih-i Hani* (Tarihin şahane hediyesi)'de Muntahab At-Tevarih'ten yaralanarak hazırlanmıştır. Ayrıca Nalivkin de Tarih-i Cihannumai'yi yazarın oğlundan alarak *Karatkaya İstoria Hokandsva Hansva* adlı eserini vücuda getirmiştir.⁴⁶

Muntahab At-Tevarih'de şehirli ve konar-göçer halkın sistemi hakkında bilgiler mevcuttur. Ayrıca Fergana'ya gelip yerleşen konar-göçerlerin tarihi,

University of Foreign Studies (ILCAA), 2006; Muhammad Hakim Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. I, Ed.: Yayoi Kawahara & Koichi Heneda, Tokyo: Research Institute For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University Of Foreign Studies (ILCAA), 2009.

⁴² Muhammad Hakimhan, *Muntahab at-Tavorih (Kukon va Buhoro Tarihi, Sayosat va Hotiralar)*, Fars-Tacik dilinden Özbekçe'ye tercüme eden. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2010. Bu çeviride Buhara Emirliği kısımları için Duşanbe baskısı diğer bölümler için ise 2006 yılında Tokyo'da neşredilen metin esas alınmıştır.

⁴³ *Muntahab At-Tevarih*, s. 4-5; Ş. Vahidov, *Kukan Hanşığında Tarihnevislik*, s. 163.

⁴⁴ Bu eser Tarih-i Rahim Hani olarak da bilinir.

⁴⁵ Söz konusu eserler hakkında bkz. M. Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, Volume: 7/3, Ankara 2012, s. 784-785.

⁴⁶ Ş. Vahidov, *Kukan Hanşığında Tarihnevislik*, s. 210-211.

onların birleşmeleri, sınırlardaki siyasi gelişimler, Hokand Hanlığı'nın Buhara Emirliği'yle olan mücadelesi, şehirli ve konar-göçer halkın gelenekleri etrafında şekillenen devlet sistemi, Hokand'da Minglerin ve Buhara'da Mangıtların iktidara gelmeleri, onların ele geçirdikleri topraklarda yürüttükleri siyaset, savaşların insanlık dışı yönleri, suçsuz ahalinin çektiği eziyetler; uyguladıkları siyaset iktidarları döneminde ortaya çıkan unvan ve makamlar, onların adalet anlayışları, askeri yapıları, merkezi hükümetinin vilayetlerle olan irtibatı, vilayetlerin statüsü, bunların hanlığın siyasi hayatındaki rolü, devlet bürokrasisinin gelenekleri, ahlaki durum ve farklı konularla ilgili bilgiler mevcuttur.⁴⁷

Muntahab At-Tevarih'in müverrihi Hakimhan'ın, babası Masumhan'ın Şeyhülislam makamında bulunması, dayıları Alim Han ve Ömer Han'ın Hokand hükümdarı olması ve kendisinin de devlet idaresinde vazife yapmasından dolayı gelişen birçok olaya bizzat şahitlik etmesi, Ömer Han döneminde Hakimhan'ın hareme istediği gibi girip çıkabilmesi verdiği bilgileri çok önemli hale getirmiştir. Ayrıca Muhtahab At-Tevarih'in herhangi bir hanın isteği ve emri üzerine yazılmamış olması da ona ayrı bir hüviyet kazandırmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda; Muntahab At-Tevarih devrin kaynaklarında hiç değinilmeyen veya kısaca bahsedilen birçok olayı teferruatlı bir şekilde anlatmış olması onu 19. yüzyılın ilk yarısı Türkistan Hanlıkları tarihi için en önemli ana kaynaklardan biri konumuna yükseltmiştir. Eserin ana noktasında Hokand Hanlığı ve Ming boyunun tarihi bulunsa da başta Buhara Emirliği olmak üzere, Hive Hanlığı, Doğu Türkistan ve Afganistan gibi komşu devletler ve bölgelerle alakalı mahalli kaynaklarında bulunmayan bazı önemli bilgileri de içermektedir.

Muntahab At-Tevarih Hokand Hanlığı tarihi açısından özellikle Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemleri için en önemli eserlerden birisidir. Ming Hanedanlığı'nın kuruluşundan Hüdayar Han'ın tahta çıkışına kadar Hokand Hanlığı'yla alakalı verdiği bilgiler esere paha biçilemez bir değer katmıştır. Bu babda çoğu kaynakta Hokand Hanlığı'nın ilk hükümdarı kabul edilen Şahrüh Bey'in aksine Müntahab At-Tevarih'te Abdurrahim Bey'i ilk hükümdar olarak kabul edilir. Onun özellikle Semerkand ve Miyankal seferlerini etraflıca anlatmıştır. Ayrıca Kalmukların saldırıları ve Buhara Emirliği'yle birlikte gerçekleştirilen başarısız Öretepe seferi, Öretepe'nin Hokand Hanlığı tarafından fethine kadar yaşananlara da eserinde yer verilmiştir. Bunların yanında hanlık dahilinde cereyan eden ve başını valilerin çektiği isyan hareketleri ile devlet bürokrasisi tarafından devleti idare etmekte aciz olarak kabul edilen Süleyman Bey'in tahtan indiriliş sürecine dair verdiği bilgiler esere ayrı bir değer katmıştır. Ayrıca Hokand Hanlığı'nın en önemli hükümdarlarından birisi olan Alim Han'ın başa geçme sürecinde yaşanan olaylar ile Alim Han'ın 1798-1809 yılları arasındaki iktidarında tertip ettiği seferler, hanlıkta vukuu bulan olayla, Alim Han'ın tahttan vazgeçmesinin sebepleri, yerine Ömer Han'ın geçmesi ve onun iktidar yıllarında Hokand Hanlığı'nın tarihi hakkındaki teferruatlı kayıtlar eseri daha orijinal hale getirmiştir.

⁴⁷ *Muntahab At-Tevarih*, s. 16-17.

Muntahab At-Tevarih verdiği bilgiler açısından çok kıymetli bir kaynak olsa da Muhammed Ali Han'ın tahta geçiş sürecindeki dahili-harici hadisele- re dair anlattıkları ciddi problem ve tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenip evlenmediği meselesi, kardeşi Sultan Mahmud'un Buhara Emiri Nasrullah ile münasebet tesis edip etmemesi, Muhammed Ali Han'ın kimler tarafından desteklenerek tahta çıkartıldığı gibi mevzular problemlerin başında yer almıştır.

Muntahab At-Tevarih'in esasını Hokand Hanlığı oluştursa da Buhara Emirliği tarihine dair de bilgiler vermiştir. Bu babda Mangıtların soyu ile Muhammed Rahim Han (1756-1758) döneminden başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın iktidarının sonuna kadar Buhara Emirliği'nde yaşananlara eserde yer verilmiştir.

Sonuç olarak; Muhammed Hakimhan Töre ilginç bir hayat hikayesine sahiptir. 1823 yılında başlayıp 1828-1829 yılında tamamladığı hac yolculuğu, bu yolculukta tanıştığı hükümdarlar ve bunların kendisine gösterdiği ilgi, mensup olduğu Hocalar ailesinin ağırlığı, Hokand saray muhitine mensubiyeti, kendisinin bilgi birikimi, sarayda aldığı eğitim ve şairlik yönü Muntahab At-Tevarih'e edebi ve üslup açısından yansımıştır. Hakimhan Töre'nin sarayda büyümesi, Hokand Hanlığı'nın üst düzey bürokrasisiyle olan yakın ilişkileri, iki dayısı Alim ve Ömer'in han olması, birçok olaya tanıklık etmesi veya tanıklık etmiş kişilerden vakaları dinleyerek öğrenmesi, haremde dahil Hokand Sarayı'na serbestçe girip çıkma yetkisinin olması verdiği bilgilerin orijinal olmasını sağlamıştır. Hac yolculuğundan döndükten sonra Emir Nasrullah ile görüşmesi, Emir'in hizmetine girmesi ve Muhammed Ali Han'a karşı gelişen olayların içerisinde bulunması hem Hokand hem de Buhara Emirliği'yle alakalı bölümlerin kıymetini arttırmıştır. 19. yüzyıl Türkistan tarihi için büyük ehemmiyet arz eden Muntahab At-Tevarih müellifi Hakimhan Töre'nin döneminin Hokand Han'ı ve devlet ileri gelenleri ile olan ilişkileri ve Muhammed Ali Han ile yaşadığı olumsuz hadiseler göz önünde bulundurularak verdiği bazı malumatlar diğer çağdaş kaynaklarla mukayese edilerek ihtiyatla kullanılmalıdır.

Kaynaklar

BEİSEMİEV, T.K.: *Kokandskaya İstoriagrafiya*, Almatı, TOO (Print-S) 2009.
_____ : *The Life Of, 'Alimqul A Native Chronicle Of Nineteenth Century Central Asia*, Routledge, London and Newtorke 2003.

ÇELİK, M. Bilal: "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortodoğu Seyehati", *Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018.

_____ : "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, Volume: 7/3, Ankara 2012.

HUDAYARHANZADE: *Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)*, Çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov - Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2011.

KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.

KUMRU, Çoşkun: *Muhammed Sâdik Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2016.

_____ : "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge*, Cilt: 5, Sayı: 14, Ankara 2017.

KURBAN, İklil: *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

MİRZA ALİM MAHDUM HOCA: *Tarih-i Türkistan*, Neş. Ş. Vadidov - R. Hali-kova, Yengiasır Avladı, Taşkent 2009.

MUHAMMAD HAKİM KHAN: *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. I, Ed. Yayoi Kawahara - Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University of Foreingn Studies (ILCAA), 2009.

MUHAMMAD HAKİM KHAN: *Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)*, C. II, Ed. Yayoi Kawahara - Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu For Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo University Of Foreingn Studies (ILCAA), 2006.

MUHAMMED HAKİM HAN: *Muntahab At-Tevarih*, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C:I Duşanbe: Izd-vo "Danish", 1883, 1985.

TAGİEV, M.: *Hokand Hanlığı'nun (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

TÖRE, Hakimhan: *Muhtahab At-Tevarih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)*, Çev. Şadman Vahidov, Yengi Asır Evlodi, Taşkent 2010.

VAHİDOV, Ş.: "Kukan Hanlığı Unvan va Mansaplar", *Şartk Uldızı*, S. 3-5, 1995.

VAHİDOV, Ş.: *Kukan Hanlığında Tarihnavislik (Genezisi, Funktiyalleri, Hamoyandları, Asarları)*, Akademnashr, Taşkent 2010.